

בתי כנסיות - דרכי הריבוי של צירוף הסמיכות ציון עוקשי

הצירוף 'בתי כנסיות' הוא הריבוי של 'בית כנסת'. צורת ריבוי זו 'בתי כנסיות' מזוהה, שהרי הריבוי המקובל של הצירוף 'בית כנסת' צריך להיות 'בתי כנסת', כמקובל בעברית בת זמננו, כמו שהריבוי של 'בית ספר' הוא 'בתי ספר' ולא 'בתי ספרים'. אם כן למה בצירוף הסמיכות 'בתי כנסיות' יש ריבוי כפול המסומן בשני השמות - גם בנסמך וגם בסומך? השאלה מבוססת על ההנחה שריבוי בצירוף סמיכות נעשה בדרך אחת בלבד, אך בדיקה במקורות של הלשון העברית, המקרא וספרות חז"ל, תגלה שיש שלוש אפשרויות:

- [א] ריבוי הנסמך, כלומר, סימון ריבוי בשם הראשון של הסמיכות בלבד, כגון: 'אבן קלע' < 'אבני קלע'.
[ב] ריבוי הסומך, כלומר, סימון ריבוי בשם השני של הסמיכות בלבד, כגון: 'בית בד' < 'בית הבדין' (= בתי בד, ב"ב פ"ג מ"א)
[ג] ריבוי כפול של הנסמך והסומך, כלומר, סימון ריבוי בשני השמות גם יחד, כגון: 'אבן קלע' < 'אבני קלעים'.

וביתר פירוט:

1. האפשרות הראשונה - סימון ריבוי בשם הראשון בלבד (הנסמך), שכיחה בכל תקופות הלשון. בעברית בת זמננו היא כמעט הצורה היחידה.
2. האפשרות השנייה - סימון הריבוי בשם השני בלבד (הסומך), קיימת רק במקרא ובלשון חז"ל וגם שם אינה שכיחה. דוגמאות:

* ד"ר יהודית הנשקה קראה מאמר זה והעירה לשיפורו, תודתי לה.

1 הצירוף 'בית הבמות' מופיע בספר מלכים: 'ויניחו בבית הבמות אשר עשו השומרונים גוי גוי בעריהם אשר הם יושבים שם' (מל"ב יז פסוקים: כט) פירושו כנראה לפי ההקשר לא בית אחד של הרבה במות, אלא הרבה בתים של הרבה במות. וכך מופיע צירוף זה 'בתי הבמות' בפרק אחר (מל"ב כג פסוק יט). הצירוף 'בית עצביהם' מופיע בספר שמואל: 'ויכרתו את ראשו ויפשיטו את כליו וישלחו בארץ פלשתים סביב לבשר בית עצביהם ואת העמי' (שמ"א לא ט). לפי ההקשר מסתבר לכל בתי עצביהם בכל הארץ.

רק בשם השני, כגון: בית הדשן < בית הדשנים. אלא שיש קושי בדרך הסבר זו, כי אם יש כאן היקש לריבוי רגיל בסוף, היינו מצפים שדווקא אפשרות זו של סימון הריבוי בשם השני (הנסמך) תהיה נפוצה יותר, בעוד שלמעשה הממצא של האפשרויות השונות מלמד שדרך זו היא דווקא הנדירה. ודווקא תופעת סימון הריבוי הכפול בשני השמות היא הנפוצה.

כנראה התמונה מורכבת יותר, וניתן לתארה כהליך בשלבים. בשלב ראשון נוצר ריבוי בדרך השכיחה, כלומר לשם הראשון (הנסמך): לוח אבן < לוחות אבן; בשלב שני נגרר הריבוי מהשם הראשון (הנסמך) אל השם השני (הסומך): לוח אבן < לוחות אבן < לוחות אבן < לוחות אבנים. דרך זו של גרירה חוזרת על עצמה בצירופים רבים עד שהיא הופכת לשיטה קבועה, ומשעה שהפכה לשגרה שוב אין מרגישים את המעבר בין שני השלבים, ואדם יכול לבחור בין שתי אפשרויות קיימות לסימון ריבוי בצירוף סמיכות.

תהליך זה של שלבים מומחש יפה במקרא, במעבר מספרים מוקדמים אל ספרים מאוחרים: אנשי שם (במדבר טז ב) < אנשי שמות (דהי"א ה כד); אבני קלע (זכריה ט טו) < אבני קלעים (דהי"ב כו יד); ממלכות הארץ (מל"ב יט טו) < ממלכות הארצות (דהי"א כט ל); בני הקהתי (במדבר ד לד) < בני הקהתיים (דהי"ב כ יט); וכן במקומות מקבילים מאותה תקופה: לוחות אבנים (שמות לד א) = לוחות אבן (שמות כד יב); בני ענקים (דברים א כח) = בני ענק (במדבר יג לג); גבורי חילים (דהי"א ז ה) = גבורי חיל (נחמיה יא יד); דוגמה מקבילה ממש באותו טקסט בין שמואל לדברי הימים היא: חרשי עץ (שמ"ב ה יא) = חרשי עצים (דהי"א יד א).⁴

ב. הריבוי הכפול באופיו הוא דו משמעי, כיוון שתיתכן יצירה עצמאית של צירוף כמו 'בית ספרים' במשמעות שונה שאינה קשורה לצירוף 'בית ספר'. כך נהגו פעם לכנות את מה שאנו קוראים היום 'ספרייה' (ראה הערה 3). צורת הריבוי 'בתי ספרים' תתאים לשני הצירופים העצמאיים: בית ספר < בתי ספרים (כריבוי כפול); בית ספרים < בתי ספרים (כריבוי רגיל). כך שאם מזדמן לפנינו צירוף סמיכות בריבוי כפול כמו 'בתי ספרים' לא תמיד נהיה בטוחים מהי צורת היחיד הנגזרת ממנו. כדבר הזה אמנם קרה בהיסטוריה של הלשון העברית ויש בספרות מפגשים מעניינים של גזירה לאחור,⁵ למשל:

1. **ערב פסח** הצורה המקורית הייתה 'ערב פסחים', וכך היא מתועדת בכתבי יד של ספרות חז"ל (ולא 'ערב פסח'). ממנה נגזר הריבוי 'ערבי פסחים'. מהצורה 'ערבי פסחים' נגזרה לאחור צורת היחיד 'ערב פסח'.⁶

⁴ הדוגמה האחרונה על פי הורביץ, **בין לשון ללשון** 37-38 ושם ביבליוגרפיה נוספת בהערה 82.

⁵ גזירה לאחור זו הדרך ההפוכה למקובל בגזירה דקדוקית ישירה. למשל, הצורה המקובלת היא גזירה מיחיד לרבים, מזכר לנקבה, ואילו בגזירה לאחור גוזרים הפוך: מרבים ליחיד, מנקבה לזכר. למשל מ'בעל חיים' יוצרים 'בעל חי'. מ'פנים' גוזרים 'פן', מ'אחות' בבית חולים גזרו 'אח'.

⁶ ראה צרפתי, ערב פסחים.

במקרא: בית הבמות (מל"ב יז כט) (= בתי הבמות); בית עצביהם (שמ"א לא ט) (= בתי עצביהם)¹

בספרות חז"ל: בית אצבעות (= בתי אצבעות); בית הדשנין (= בתי הדשנין)²
בעברית בת זמננו דרך זו איננה מצויה כריבוי של צירוף סמיכות.³

3. האפשרות השלישית - סימון ריבוי כפול של שני השמות בסמיכות (הנסמך והסומך) נמצאת במקרא ושכיחה בעיקר בספרי הכתובים. דוגמה: 'לוח אבן' < 'לוחות אבנים' (=לוחות אבן). 'צרוור כסף' < 'צרוורות כספיהם' (בר' מב לה) (= 'צרוורות כספים', שהרי אין טעם לריבוי שם העצם 'כסף' המציין חומר). וכך: שרי עשרות, שרי מאות, שרי אלפים (= שרי עשרה, שרי מאה, שרי אלף). **בלשון חז"ל** הצורה שכיחה מאוד, כגון: עוברי דרכים, גומלי חסדים (=עוברי דרך, גומלי חסד). **בעברית בת זמננו** משמש מבנה זה רק בצירופים שמקורם בספרות חז"ל, וביניהם הצירוף שלנו 'בתי כנסיות' (=בתי כנסת).

על הריבוי הכפול בצירוף הסמיכות

הצירוף 'בתי כנסיות' מזמן אפשרות לדיון בתופעת הריבוי הכפול של צירוף הסמיכות ונרחיב בו מעט. כאמור, הריבוי הכפול הוא אותה צורת ריבוי בצירוף הסמיכות המוסיפה את סימון הריבוי גם לסומך, שהוא השם השני, בעוד שההיגיון הדקדוקי דורש שהשם השני יישאר ביחיד, הבה נראה מהם התהליכים הלשוניים המעורבים ביצירת הריבוי הכפול.

א. סביר לטעון שסימון ריבוי בסוף צירוף הסמיכות בא מתוך היקש ואנלוגיה לסימון ריבוי בסופו של שם עצם רגיל. כלומר, הנטייה הטבעית של הדובר היא להוסיף ריבוי בסוף, בין בסוף שם עצם בודד, בין בסוף צירוף סמיכות. הדובר תופס את צירוף הסמיכות כצירוף כפול, כיחידה אחת, ונוטה להטיל ריבוי גם לשם השני שבסוף צירוף הסמיכות. הסבר זה יפה קודם כול לאפשרות הנדירה (דרך ב) שהזכרנו לעיל, המסמנת את הריבוי

² משנה מסכת כלים פרק כו משנה ג: כך לוקטי קוצים טהורה הזון והברכיר טמאין והשרוולים טמאין והפרקליימין טהורין וכל בית אצבעות טהורות חוץ משל קייצין מפני שהיא מקבלת את האונ נקרעה אם אינה מקבלת את רוב האונ טהורה. ההקשר הוא חד משמעי: בית אצבעות טהורות, התואר בריבוי;

תלמוד בבלי מסכת זבחים דף קד עמוד ב: זריקה; ובית הדשן אחר היה בהר הבית, ששם שורפין פרים הנשרפים ושעירים הנשרפים שאירע בהן פסול אחר זריקה; וכמצותן - חוץ לשלש מחנות. תני לוי, שלשה בית הדשנין הן: בית הדשן גדול היה בעזרה, ששם שורפין פסולי קדשי קדשים ואימורי קדשים קלים ופרים הנשרפים ושעירים הנשרפים שאירע בהן פסול בין קודם זריקה בין לאחר. ההקשר ברור: בית הדשנין, המספר מעיד על הריבוי.

³ מבנה זה אינו קיים בעברית בת זמננו כריבוי, אך הוא קיים כצירוף עצמאי במשמעות שונה. למשל הכינוי 'בית ספרים' אינו ריבוי של 'בית ספר', אלא צירוף שנהגו פעם לכנות בו את מה שאנו קוראים היום 'ספרייה'. שם זה למשל עדיין קיים בשמה של הספרייה הלאומית בקמפוס נבעת רם שבאוניברסיטה העברית, הנקראת 'בית הספרים הלאומי'.

מומין, בתי דינין, בתי מרחצאות, בתי משתאות, גומלי חסדים, גיטי נשים, דיני ממונות, דיני נפשות, הולכי מדברות, חיבי מיתות, כלי זהבים, מוצאי שבתות, קלוי רביות, מפרשי ימים, ספרי תורות, עובדי פסילים, עוברי דרכים, ערבי שבתות, ראשי פרקים, שומרי שבתות.

ספרות חז"ל יצרה ריבוי כפול גם מצירופים הבאים במקרא בריבוי רגילי: כלי זהב < כלי זהבים; נאות דשא < נאות דשאים.

ה. בעברית בת זמננו הריבוי הכפול בסמיכות איננו פורה. הצורות המשמשות בו שייכות לרבדים קודמים של הלשון, ובדרך כלל הן נדירות ומאפיינות שימוש סגנוני גבוה. למשל, חוקר יכול להדר בכתיבתו ולבחור את הצירוף 'כתבי ידות' דווקא במקום 'כתבי יד'.

על צורת הריבוי 'כנסיות' ולא 'כנסות'

כיוון שאנו עוסקים בצירוף 'בתי כנסיות' מן הראוי שנברר גם את צורת הריבוי של שם העצם 'כנסת'. עולה תמיהה לעצם צורת הריבוי 'כנסיות'. שמות באותו משקל של 'כנסת' כמו גברת, עטרת, עצרת, הריבוי שלהם הוא: 'גברות, עטרות, עצרות', לפיכך היינו מצפים לריבוי 'כנסות' ולא לריבוי 'כנסיות'. כדי לענות על תמיהה זו נבדוק את התיעוד בספרות חז"ל למילים 'כנסת', 'כנסייה', לצורות הריבוי שלהן ולצירופי הסמיכות המשתלשלים מהן.

התיעוד של 'כנסייה'

בדיקה של המילה 'כנסייה' בספרות חז"ל מלמדת שצורה זו נדירה. פרויקט השו"ת רושם בכל ספרות חז"ל בתלמודים ובמדרשים 10 היקרויות כאלה בלבד, נרשום שתיים מהן:

שומע תפלה עדיך כל בשר יבואו, מהו שומע תפלה א"ר פנחס בשם ר"מ ור' ירמיה בשם ר' חייא בר אבא בשעה שישראל מתפללין אין אתה מוצא שכולן מתפללין כאחד אלא כל **כנסיה** ו**כנסיה** מתפללת בפני עצמה, **הכנסת** הזו תחלה ואח"כ **הכנסת** האחרת, ומאחר שכל **הכנסיות** גומרות כל התפלות המלאך הממונה על התפלות נוטל כל התפלות שהתפללו. (שמות רבה (וילנא) פרשה כא ד"ה ד"א מה)

כל **כנסיה** שהיא לשם שמים סופה להתקיים. ושאינה לשם שמים אין סופה להתקיים. אי זו **כנסיה** שהיא לשם שמים כגון **כנסת** ישראל לפני הר סיני. ושאינה

11 בנדוד ב עמ' 452 מדגים גם ריבוי כפול בצירוף הפלגה שנגרר מהשם השני לראשון: במקרא: קודש הקודשים < בלשון חז"ל: בית **קודשי** הקודשים; צרפתי משער שיש כאן גם השפעה של קבוצת הקרבנות 'קודשי קודשים' לעומת 'קודשים קלים'.

2. **תלמיד חכם** - הצורה המקורית המתועדת בכתבי יד היא 'תלמיד חכמים' כצירוף סמיכות, ממנה נגזר הריבוי 'תלמידי חכמים' וממנו בגזירה לאחור 'תלמיד חכם': לפיכך 'תלמיד חכם' הוא צירוף סמיכות ולא צירוף שם ותואר כפי שמקובל לחשוב.

ג. הכרה של תופעת הריבוי הכפול מועילה גם בפרשנות מקראות, לפחות כאפשרות פרשנית נוספת,⁷ כגון: 'שפתי רננות' (תהלים סג ו) = שפתי רננה; בני התערבות (מל"ב יד 14) = בני התערבות; 'דורות עולמים' (ישעיהו נא ט) = דורות עולם. ואף כאפשרות סבירה מאוד, כגון:

1. "ויכינו המזבח על מכונתו כי באימה עליהם **מעמי הארצות**" (עזרא ג ג): 'עמי הארצות' פירושו 'עמי הארץ' בני העמים שהתגוררו בארץ לצד העולים בשיבת ציון של עזרא ונחמיה. הם הפריעו לבוני המקדש לקומם את ההריסות ולבנות את המקדש. הם הנקראים גם 'עם הארץ' בפסוק 'יהי עם הארץ מרפים ידי עם יהודה ומבהלים אותם לבנות' (עזרא ד ד), ואין מדובר בעמי הארצות שמסביב לארץ ישראל. ודאי שאין מדובר במשמעות החזלית של 'עמי הארצות' למי שאינו מקיים מצוות.

2. "עשה לך **חרבות צורים** ושוב מול את בני ישראל" (יהושע ה ב): 'חרבות צורים' פירושו 'חרבות צור'. חרבות העשויות אבן קשה, אבן צור.

3. "הבו לה' **בני אלים**" (תהלים כט א). כמה הצעות לפירוש המילה 'אלים': מלאכים, שרים או כוחות טבע. הצעה מעניינת היא לראות כאן ריבוי כפול של 'בני אלי', והכוונה לבני הקב"ה, כלומר לעם ישראל.

4. דוד המלך אומר: "נתתי **לבית אלהי** לחעלה מכל הכינותי לבית הקודש: שלושת אלפים ככרי זהב מזהב אופיר ושבעת אלפים ככר כסף מזוקק לטוח **קירות הבתים**" (דה"א כט ג-ד). לפי ההקשר סביר להניח ש'קירות הבתים' בפסוק ד פירושו 'קירות הבית' הוא 'בית אלהי' או 'בית הקודש' הנזכר בפסוק ג.

ד. ריבוי כפול בספרות חז"ל - כאמור, הריבוי הכפול רווח בלשון בית שני במקרא וגבר בלשון חכמים.⁸ ראינו זאת בנושא המאמר שלנו 'בתי כנסיות' ובצירוף המקביל 'בתי מדרשות'. הדוגמאות בספרות חז"ל רבות מאוד, להלן חלק מהן בסדר אלפביתי:⁹ אבות מלאכות (=אבות מלאכה, וכך בדוגמאות הבאות), אבות נזיקין, בעלי אומנויות, בעלי

7 ראה ברגרין, בירורי לשון.

8 לדוגמאות: ג'ואן סעיף 136M; גזניוס 124p-r.

9 גם במגילות ים המלח ראה קימרון עמ' 97. הורביץ שם.

10 סגל עמ' 96.

לשם שמים כגון **כנסיה** של דור הפלגה: (מסכתות קטנות מסכת אבות דרבי נתן נוסחא א פרק מ ד"ה כל כנסיה); במשנה אבות פי"ד מ"י"ד יש מקבילה: ר' יוחנן הסנדלר אומר כל כנסייה שהיא לשם שמים סופה להתקיים ושאינה לשם שמים אין סופה להתקיים.

מהמובאות אנו למדים כמה מאפיינים על המילה 'כנסייה':

- א. המילה 'כנסיה' מופיעה כבר במשנה אבות, המייצגת רובד ספרותי קדום של תקופת חז"ל, וקרובה למקרא יתר על שאר המסכתות.¹²
- ב. 'כנסיה' באבות דר' נתן מקבילה במשמעותה ל'כנסת' ויכולה להתחלף איתה: "כל **כנסיה וכנסיה מתפללת בפני עצמה, הכנסת** הזו תחילה ואח"כ **הכנסת** האחרת"; "איזו כנסיה שהיא לשם שמים כגון **כנסת** ישראל".
- ג. איננה מוגבלת בשימוש לנושאים בקדושה, לחשל: כנסייה של דור הפלגה.
- ד. המשמעות של שתי המילים 'כנסת, כנסייה' מתגוננת לפי ההקשר: אספה, התכנסות, קהילה, עדה וכד'.¹³ משמע זה מתקיים עד היום בשמה של 'הכנסיה הגדולה של אגודת ישראל'.

התיעוד של 'כנסיות' / בתי כנסיות

הריבוי 'כנסיות'¹⁴ מתועד למאות בתוך הצירוף 'בתי כנסיות'. אך הוא נמצא גם ביחיד שלא בצירוף זה. בתור שכזה הוא מתועד בספרות חז"ל עפ"י פרויקט השו"ת פעמים, מהן חופפות. ההקשרים העיקריים רשומים להלן, והמשמעים: אסיפה (1, 2); בית כנסת (3, 4, 5):

1. ר' דוסא בן הרכינס אומר שנת שחרית ויין צהרים ושיחת ילדים ושיבת **כנסיות של עמי הארץ** מוציאים את האדם מן העולם. (מסכתות קטנות מסכת אבות דרבי נתן הוספה ב לנוסחא א פרק ט ד"ה ר' דוסא). גם במקבילה במשנה אבות קאופמן פ"ג מ"ד: ושיבת כנסיות של עמי הארץ. ואילו בדפוסים: בתי כנסיות.
2. שאנינות בלב, ואין נקברין עם אבותם עד שיתעכל הבשר, וממונם ליורשיהם. כל הפורשים מדרכי צבור, והם שעושי' עצמן בני חורין ממצה וכבוד המועדות ושיבת **כנסיות** [ומדרשות] והמינין והמושומדין והמוסרין, לא די שאין מתאבלין עליהם, אלא קרוביהם ישמחו וילבשו לבנים ויאכלו בשמחה שמת שונאו של הק'. (מסכתות

¹² על קדמות לשונותיה ראה ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונוה של מסכת אבות והכנות למהדורה מדעית, עבודת דוקטור, בר אילן תשל"ו.

¹³ וראה בן יהודה בערכו, המשמעים האלה מתועדים הרבה גם בספרות ימי הביניים. המשמעות של העברית בת זמננו: 'כינוי לבית תפילה נוצרי או לכל המסד הנוצרי כולו', שימוש זה מאוחר והוא מתועד מימי מנדלי, ראה אצל מירקין.

¹⁴ הניקוד מגוון במסורות עדות ובכתבי יד: כנסיות, כנסיות, כנסיות, ראה תיעוד אצל אלדר 177.

קטנות מסכת שמחות ברייתות מאבל רבתי פרק ג הלכה ה). [הערה: הקפתי את המילה 'מדרשות' הבאה לאחר כנסיות בסוגריים, כנראה נגררה לכאן ואין לה משמעות בהקשר השלילי כולו]

3. תנו רבנן: לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם. לא מצא בת תלמיד חכם - ישא בת גדולי הדור. לא מצא בת גדולי הדור - ישא בת **ראשי כנסיות**, לא מצא בת ראשי כנסיות - ישא בת גבאי צדקה. (תלמוד בבלי מסכת פסחים דף מט עמוד ב). [שטיינזלץ: ראשי כנסיות = הממונים על בתי כנסת]
4. אחריהן קוראין ת"ח הממונין פרנסים על הצבור, ואחריהן ת"ח הראויין למנותם פרנסים על הציבור, ואחריהן בני ת"ח שאבותיהן ממונים פרנסים על הצבור, ואחריהן **ראשי כנסיות** וכל אדם. (תלמוד בבלי מסכת גיטין דף ס עמוד א).
5. שלח ליה - לא אתא לגביה, אזל הוא לגביה; הוה קאי איגרא, אמר: ניחות מר וניתי! לא נחית, סליק הוא לגביה, א"ל: אימא לי, גופא דעובדא היכי הוה? אמר ליה: מפטיר **כנסיות** אנא לעילא מרבי רבה, והוה רב הונא ציפורה ורבי יוסי מדאה יושבין לפניו, ובאת לפני רבי מחט שנמצאת בעובי בית הכסות מצד אחד, והפכה רבי ומצא עליה קורט דם. (תלמוד בבלי מסכת חולין דף נא עמוד א). [רש"י: מפטיר כנסיות אנא - מכניס ומוציא תלמידים ומאספם ומעמידם לילך מבית המדרש].

אפשר למצוא דוגמאות בודדות לצירוף 'בתי כנסיות' גם במשמע של חול כמו:

- והכא במאי עסקין - **בבתי כנסיות של נכרים**. - בתי מדרשות מאי איכא למימר? - בתי מדרשות דידן, דיתבי בהו נכרים. השתא דאתית להכי, בתי כנסיות נמי דידן, דיתבי בהו נכרים. תא שמע: מצא בה אבידה, אם רוב ישראל - חייב להכריז, אם רוב נכרים - אינו חייב להכריז. מאן שמעת ליה דאמר אזלינן בתר רובא - רבי שמעון בן אלעזר. (תלמוד בבלי מסכת בבא מציעא דף כד עמוד א).

התיעוד של כנסת / בית כנסת

המילה 'כנסת' מופיעה בספרות חז"ל מאות פעמים, אך בעיקר בצירופים כבולים וקבועים: בית הכנסת, כנסת ישראל, כנסת הגדולה, ראש הכנסת, חזן הכנסת, בני הכנסת. יש דוגמאות מעטות ש'כנסת' באה לבדה במשמעות של 'בית כנסת', כגון:

רב חסדא בעי נכנס למקדש כסבור **כנסת** מהו, אמר רבי יוסי כן אנו אומר' היה יודע שיש טומאה בעולם. (תלמוד ירושלמי מסכת שבעות פרק ב דף לג טור ד/ה"א = כת"י ליידין הוצאת האקדמיה ללשון עמ' 1346):

לבית הכנסת, כדי לנמול חסדים לזה ולזה, חתנים לקלסן ולהלוותן לבתיהם, אבילים. לאחר שיגמור החזן תפילה של מוסף, הולך לו אמורי דלת של **בית הכנסת**, או בפינת **הכנסת**, ומוצא שם האבילים וכל קרובים, ואומר עליהן ברכה, ואחר כך אומר קדיש. ואין אומרים בעלמא דעתיד לחדתא, אלא על התלמיד ועל הדרשן. (מסכתות קטנות מסכת סופרים פרק יט הלכה ט).

ויש גם דוגמה של הצירוף 'בית כנסת' במשמע של חול, כגון:

שבתוכו אני מוכר לך הרי כולן מכורין ואף על פי שאמרו לו הוא ומה שבתוכו אני מוכר לך לא מוכר את הברכות המסתפקין מהן מים בין בימות החמה בין בימות הגשמים ואף לא **בית כנסת העצים**¹⁵ ואם אמר לו מרחץ וכל משמשי אני מוכר לך הרי כולן מכורין (תוספתא מסכת בבא בתרא (ליברמן) פרק ג הלכה ג).

הצירוף 'בית הכנסת' מופיע מאות פעמים, והוא תמיד מיוזע¹⁶ גם כשלידו מופיע אחיו, הצירוף 'בית מדרש' כשהוא אינו מיוזע, כגון:

ספרה נא... הגדלות אשר עשה אלישע. ואלישע דעבד - ברחמי הוא דעבד. תסתיים דרבי יהושע בן לוי הוא דאמר מקום שמגדלין בו תורה, דאמר רבי יהושע בן לוי: **בית הכנסת** מותר לעשותו **בית מדרש**, שמע מינה. (תלמוד בבלי מסכת מגילה דף כז עמוד א).

סיכום הממצא של תיעוד הצורות השונות

צורות היחיד והריבוי שלא בצירוף סמיכות

בצורה גראפית:

כנסת	אין ריבוי
כנסיות	כנסות
כנסייה	כנסיות

'כנסת' 'כנסייה' - התיעוד שלהן מועט, והוא משמש גם במשמע חול וגם במשמע קודש. כנסיות - מתועדת מעט גם במשמע חול וגם במשמע קודש. לא נמצאה כלל צורת ריבוי 'כנסות'.

¹⁵ סדר ההצטרפויות איננו בית כנסת+עצים אלא בית+כנסת עצים, כלומר בית אסיפת העצים.
¹⁶ שמא יודוע זה רומז גם לתהליך היווצרות הצירוף 'בית הכנסת'. בשלב ראשון שימשה 'כנסת' במשמע הכינוס וגם בית הכינוס. ובעיקר בייזוע: 'הכנסת', כמשמעות מהצירופים: 'חזן הכנסת', 'בני הכנסת', 'ראש הכנסת' [ולא: חזן בית הכנסת, ראש בית הכנסת, בני בית הכנסת] ולצידם שימש גם 'בית הכנסת'. בכל הצירופים 'הכנסת' שימשה מיוזעת. בשלב שני השתלט הצירוף 'בית הכנסת' ותפס את מקומה של הצורה 'הכנסת' ונשאר בייזוע.

צירופי הסמיכות: בית כנסת, בתי כנסיות

בצורה גראפית:

בית הכנסת	אין רבים
בתי כנסיות	בתי כנסות
אין יחיד	בתי כנסיות
בית כנסייה	

מסתבר שיש כאן חלוקת תפקידים (משהו מעין 'שידוך'). הצירוף בסמיכות ביחיד תמיד 'בית הכנסת' ואין צירוף 'בית הכנסייה'. והצירוף בריבוי תמיד 'בתי כנסיות' ואין 'בתי כנסת'. התופעה של חלוקת תפקידים (שידוך) - כמו במקרה שלנו בין יחיד לרבים מקטיגוריות שונות - מוכרת בלשון העברית ובלשונות אחרות. המונח הבלשני הוא 'סופלציה' ובעברית 'תשלום', 'השלמה'.¹⁷ מה התהליכים שחוללו אצלנו חלוקת תפקידים זו? מתי היא קרתה? תשובה לכך תלויה גם בקביעה אם המילה 'כנסייה' היא יצירה מקורית או יצירה משנית. נציע להלן שלוש הצעות לתהליכים שחוללו 'שידוך' זה בין הצירופים: בית כנסת - בתי כנסיות.

[א]. אם 'כנסייה' היא יצירה מקורית והיא חיה באופן עצמאי לצד צורת 'כנסת', כי אז התרחש המצב הזה:

בשלב ראשון התרחשו תהליכים עצמאיים: כנסת < בית כנסת ובמקביל: כנסייה < כנסיות < בתי כנסיות. כלומר, 'בית כנסת' נוצר לעצמו, ו'בתי כנסיות' לעצמו. כל אחד נוצר בדרך עצמאית. בשלב שני: הצירוף ביחיד 'בית כנסת' השתדך עם הצירוף בריבוי 'בתי כנסיות' בהתאמה של יחיד וריבוי. אלא שיצירת הצירוף 'בתי כנסיות' מעוררת קושי. כיצד קרה שצירוף הריבוי 'בתי כנסיות' נוצר כשאין בבסיסו צירוף סמיכות ביחיד 'בית כנסייה', האם נוצר בקפיצת הדרך?

[ב]. נראה כי יש לתאר תהליך אחר. אפשר שצורת 'כנסייה' היא משנית ואיננה מקורית, והתהליך שהתרחש הוא זה: בשלב ראשון, 'כנסת' יצרה לעצמה ריבוי 'כנסיות' בצורן ריבוי שכיח בלשון חז"ל, כמו: פרשה/פרשיות, פקעת/פקיעות, אות/אותיות,¹⁸ כלומר, בחרה דרך חז"לית כך: כנסת < כנסיות. ואם הריבוי הוא 'כנסיות' טבעי שהצירוף יהיה

¹⁷ סופלציה יכולה להופיע בקטיגוריות שונות של הלשון, בחלוקת תפקידים של זמנים, של גופים, של נטיות בניינים, של יחיד וריבוי, של זכר ונקבה, דוגמאות: אדוני / גברתי / רבותי; איש / אישה; אב / אם; שור / פרה; הלך / ילך; שנה / השקה; [באנגלית go/went].

¹⁸ לדוגמאות: סגל עמ' 92; קוטשר עמ' 70; בנדויד ב עמ' 449. למילה 'אות' יש בחז"ל גם תיעוד של 'אותות' באותה משמעות של 'אותיות'.

'בתי כנסיות'. בשלב שני: בדרך של גזירה לאחור מהריבוי 'כנסיות' נוצרה צורה משנית 'כנסייה', אבל היא בת חורגת שלא השפיעה כלל על התהליך.

אלא שאין זה פשוט כל כך. צריך לזכור שיש תיעוד של 'כנסייה' כבר במשנה תנאית קדומה, בפרקי אבות (ראה לעיל). ועוד, אפשר לשאול למה לא קרתה גזירה לאחור גם של הצירוף כולו: בתי כנסיות < בית כנסייה כמו שקרה בצירופים: ערבי פסחים < ערב פסח; תלמידי חכמים < תלמיד חכם (ראה לעיל). ועוד, ראינו שבין 'כנסייה' ל'כנסת' לא היה בידול משמעות, אם כן למה היה צורך בגזירה לאחור של 'כנסייה'?

[ג]. משום כך נראה להציע מהלך משולב כזה: העובדה שאין צירוף 'בית כנסייה' יכולה להעיד שצירוף הסמיכות 'בתי כנסיות' לא צמח ישירות מהמסלול של 'כנסייה'. עם זאת הצורה 'כנסייה' מתועדת כבר בשלב קדום ולא מסתבר לראות בה רק גזירה לאחור. מהתיעוד מסתבר לשרטט את התהליך בשני שלבים, ולתאר את תהליך הסופלציה (השידוך) בדרך אחרת:

שלב א - מהיחיד 'כנסת' נוצר צירוף סמיכות - כנסת < בית הכנסת כמו שאר צירופים: חזן הכנסת, ראש הכנסת, בני הכנסת, כפי שראינו לעיל (ראה הערה 16). ובמקביל 'כנסייה' שהייתה מקורית גם היא יצרה לעצמה צורת ריבוי רגילה: כנסייה < כנסיות.

שלב ב - רק במצב עניינים זה נוצרה חלוקת התפקידים (השידוך) המשלימה (הסופלטיבית): שני מרכיבים היו זמינים: 'בית כנסת' לעצמו ו'כנסיות' לעצמו. ברגע שהתעורר הצורך לריבוי של הצירוף 'בית כנסת' הוא סיפח לו את הריבוי 'כנסיות' שהיה זמין, ובמקום ליצור 'בתי כנסת' כמקובל, יצר לעצמו ריבוי כפול 'בתי כנסיות'.

ובצורה גראפית:

כנסת V		
בית כנסת V		
בתי כנסיות	< כנסיות	< כנסייה

דברי סיכום

שני עניינים נידונו במאמר, אחד בריבוי צירוף הסמיכות 'בתי כנסיות' ואחד בצורת הריבוי של שם העצם 'כנסיות'. בתשובה לשאלה הראשונה: מדוע הריבוי של הצירוף הוא 'בתי כנסיות' ואינו כמצופה 'בתי כנסת'? הסתבר שמשתקפת כאן תופעת הריבוי הכפול בצירוף סמיכות. תופעה שהחלה במקרא ונעשתה שכחה בלשון חז"ל. בלשון ימינו קיימים רק הצירופים שהתקבלו כירושה מהרבדים הקדומים.

על השאלה השנייה מדוע 'כנסיות' ולא 'כנסות'? התשובה הייתה תלויה בחשיפת שלבי לשון קודמים, כגון האם צורת היחיד 'כנסייה' היא מקורית או משנית, או בשאלה מתי נוצר השידוך (הסופלציה, מפגש חלוקת התפקידים) בין 'כנסת' ל'כנסיות' וכיצד. ללמדך כי לא לחינם נאמר שקשים זיווגים ושידוכים כקריעת ים סוף (או 'ים סופים'...).

ביבליוגרפיה

- אלדר א' אלדר, 'מסורת הקריאה הקדם אשכנזית מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד', **עדה ולשון** ה' כרך ב', מאגנס תשל"ט.
- בן יהודה א' בן יהודה, **מלון הלשון העברית הישנה והחדשה**, ירושלים ת"א 1948
- בנדויד א' בנדויד, **לשון מקרא ולשון חכמים**, 2 כרכים, דביר 1971.
- ברנגרין נ' ברנגרין, 'בירורי לשון', **לשוננו לעם** מ"ט (אייר תשי"ד), עמ' 20-22.
- ג'ואון, מוראוקה
Paul Jouon, **A Grammar of Biblical Hebrew**, Translated by T. Muraoka, Roma 1966.
- גזניוס, קאוטש A.E. Cowly² (1910) Gesenius-Kautzsch, **Hebrew Grammar**, מוסד ביאליק תשל"ב.
- הורביץ א' הורביץ, **בין לשון ללשון**, מוסד ביאליק תשל"ב.
- מירקין ר' מירקין, 'להשלמת הנמצא במילונים', **לשוננו לעם** שפ"ג-שפ"ד (טבת אדר תשמ"ח), עמ' 71-73.
- סגל מ"צ סגל, **דקדוק לשון המשנה**, דביר תרצ"ו.
- פישלר ב"צ פישלר, 'הסופלציה ומקומה בהוראת שפה נוספת', **כלשון עמו**, אסופת מאמרים לחיים רבין, בעריכת ר' ניר וב"צ פישלר, המועצה להנחלת הלשון ירושלים תשל"ו.
- צרפתי גביע צרפתי, 'ערב פסחים', **לשוננו** מ"א תשל"ז עמ' 21-28. גם בתוך קובץ **מאמרים בלשון חז"ל**, חלק ב' בעריכת מ' בר אשר, אקדמון תש"ם, עמ' 327-334.
- קוטשר י' קוטשר, 'לשון חכמים מה טיבה', בתוך **קובץ מאמרים בלשון חז"ל**, חלק ב' בעריכת מ' בר אשר, אקדמון תש"ם, עמ' 67-77.
- קימרון א' קימרון, 'לשונה של מגילת המקדש', **לשוננו** מב ב, עמ' 87-98.